İstanbul Üniversitesi Yayın No: 5021
I S S N 1307-5020

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ

Edebiyat Fakültesi

ŞARKİYAT MECMUASI

Sayı XVIII 2011/1

ŞARKİYAT MECMUASI HAKEMLİ BİR DERGİDİR

YILDA İKİ KEZ YAYIMLANIR

İSTANBUL
2011

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ

Edebiyat Fakültesi

ŞARKİYAT MECMUASI

XVIII. Sayının Hakemleri

Prof. Dr. A. Yaşar KOÇAK(İstanbul Ü.)
Prof. Dr. Mustafa ÇİÇEKLER(İstanbul Ü.)
Prof. Dr. Ali GÜZELYÜZ(İstanbul Ü.)
Prof. Dr. Mehmet ATALAY (İstanbul Ü.)
Prof. Dr. Ahmet Turan ARSLAN (Fatih Sultan Mehmet Vakıf Ü.)
Prof. Dr. Hicabi KIRLANGIÇ (Ankara Ü.)
Prof. Dr. Musa YILDIZ(Gazi Ü.)
Prof. Dr. Muhammet YELTEN (İstanbul Arel Ü.)
Doç. Dr. Yusuf ÖZ (Selçuk Ü.)
Doç. Dr. Ali BULUT (Marmara Ü.)
Doç. Dr. Abdullah KIZILCIK(İstanbul Ü.)
Doç. Dr. Tilla Deniz BAYKUZU (Trakya Ü.)
Yrd. Doç. Dr. Sema ORSOY(Kocaeli Ü.)
Yrd. Doç. Dr. Orhan BAŞARAN (Atatürk Ü.)

Editör

Arş. Gör. Dr. İbrahim ŞABAN

Yayın Kurulu

Prof. Dr. A. Yaşar KOÇAK (Sorumlu)
Prof. Dr. Fahameddin Başar
Prof. Dr. Hüseyin Yazıcı
Prof. Dr. Halil Toker
Prof. Dr. Mehmet Yavuz

İÇİNDEKİLER

MAKALELER

Musa ALAK	Fahreddin er-Râzî'nin Nihâyetü'l-Îcâz Adlı Eserinde Abdülkāhir el-Cürcânî'ye İtiraz Ettiği Meseleler……	1
Ziyad ALRAWASHDEH	Klasik Arapça Sözlüklerde "İlim"……..…	19
Fatima DAOUD	Delâletu'l-elfâzi'l-mufrede 'inde'r-Râzî…	37
Rahman MOSHTAGH MEHR	Râbıtâ-i insân ve Hudâ Der Cihân Gînî ve İrfân-ı Âşıkâne-i Mevlevî ……	55
Kadir TURGUT	Türkiye'de Fars Dili ve Edebiyatı Alanında Yapılan Çalışmalar Bibliyografyası Denemesi I: Fars Dili ve Edebiyatı Anabilim Dallarında Hazırlanan Doktora ve Yüksek Lisans Tezleri ……..……	75
Yasemin YAYLALI	Pervîn-İ İ'Tisâmî, Hayatı, Edebi Kişiliği Ve Lutf-İ Hak Mesnevisi…..……	123
Nimet YILDIRIM	Zerdüşt'ün Kutsal Kitabı Avesta……	145

ÇEVİRİLER

Eyüp SARITAŞ	1900–1983 Yılları Arasında Çin'de Uygur Araştırmaları Tarihinin Genel Durumu ……	171

SUNUŞ

Şarkiyat Mecmuası hakemli olarak yayınına devam etmektedir. Yılda iki kez yayınlanan dergimizin başta Arap, Fars ve Urdu dilleri ve Edebiyatları olmak üzere şarkiyat alanında yapılan çalışmaları yayın hayatına taşıyarak büyük bir boşluğu doldurduğu kanaatindeyiz.

Yayın kurulumuz derginin sürekliliği ve zamanında çıkabilmesi için çalışmalarını sürdürmektedir. Dergimiz hakkındaki görüşlerinizi, Doğu dilleri ve edebiyatları ile ilgili makalelerinizi, çevirilerinizi, çeviriyazı çalışmalarınızı, belgelerinizi, kitap tanıtım yazılarınızı, edebi ve ilmi tenkit yazılarınızı internet adresimize (sarkiyat@istanbul.edu.tr) göndermenizi bekliyoruz.

Bir sonraki sayımızda buluşmak ümidiyle…

Yayın Kurulu

FAHREDDİN ER-RÂZÎ'NİN NİHÂYETÜ'L-ÎCÂZ ADLI ESERİNDE ABDÜLKĀHİR EL-CÜRCÂNÎ'YE İTİRAZ ETTİĞİ MESELELER*

Musa ALAK**

Özet

Klâsik belâgat kitaplarında Fahreddîn er-Râzî'nin ve belâgat alanında Abdülkāhir el-Cürcânî'nin kitaplarını esas alarak meydana getirdiği eseri Nihâyetü'l-îcâz'ın adlarına neredeyse hiç rastlanmamaktadır. Bu durum akla çeşitli sorular getirmektedir: Acaba Râzî'nin belâgat alanında kayda değer hiçbir görüşü yok mudur? Veya onun kendine mahsus birtakım görüşleri vardır da sonraki belâgatçiler tarafından mı dikkate alınmamıştır? vs. Makalede bu gibi sorulara cevap verebilmek için Râzî'nin Nihâyetü'l-îcâz'da Abdülkāhir el-Cürcânî'ye itirazda bulunduğu meseleler tespit edilerek kısaca anlatılmış, ardından sonraki belâgatçilerin önde gelenlerinden Sekkâkî, Kazvînî, Teftâzânî ve Seyyid Şerîf Cürcânî'nin o konularla ilgili değerlendirmeleri sunulmuştur. Böylece Râzî'nin, kendine mahsus görüşlerde, sonraki belâgatçiler tarafından, tenkit edilmek sûretiyle bile olsa, dikkate alınıp alınmadığı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Abdülkāhir el-Cürcânî, Fahreddîn er-Râzî, Sekkâkî, Delâilü'l-i'câz, Esrâru'l-belâğa, Nihâyetü'l-îcâz, Miftâhu'l-ulûm, Belâgat.

The Issues In Whıch Fakhr Al-Dın Al-Rāzī

Crıtısızed Abd Al-Kāhır Al-Jurjānī In Hıs Book Nıhāyat Al-Ījāz

Abstract: Fakhr al-Dīn al-Rāzī wrote his book called Nihāyat al-ījāz depending on the two rhetorical books of Abd al-Kāhir al-Jurjānī. However, both the name al-Rāzī and the name of his book Nihāyat al-ījāz

---

* Bu makale, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) tarafından 25-26 Aralık 2010 tarihlerinde düzenlenen "Vefatının 800. Yıldönümü Vesilesiyle Fahreddîn Râzî Sempozyumu"nun VI. Oturumunda aynı başlıkla sunduğumuz tebliğin makaleleşmiş hâlidir.

** Okutman Dr., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Arap Dili ve Belâgatı Anabilim Dalı. e-mail: (musaalak@gmail.com)

were almost never mentioned in the classical books of rhetoric. This leads to various questions: Did al-Rāzī have no ideas of his own in the area of rhetoric? Or, he did have some ideas of his own but they were not taken into account by the subsequent scholars of rhetoric?... In order to find answers to such questions, I have focused on the issues in Nihāyat al-ījāz, through which al-Rāzī criticized Abd al-Kāhir al-Jurjānī. After that, I have investigated the evaluations relating to the same issues made by the subsequent scholars of rhetoric, al-Sakkākī, al-Qazvīnī, al-Taftāzānī, and al-Sayyed al-Sharīf al-Jurjānī. In this way, I have tried to put forth whether or not al-Rāzī was taken seriously by the subsequent scholars of rhetoric.

Key words: Abd al-Kāhir al-Jurjānī, Fakhr al-Dīn al-Rāzī, al-Sakkākī, Dalāil al-icāz, Asrār al-Balāgah, Nihāyat al-ījāz, Miftāh al-Ulūm, al-Balāgah, rhetoric.

GİRİŞ

Belâgat ilimlerinin tarihini okumayıp da sadece klasik belâgat kitaplarını okumakla yetinenler, bu kitaplarda **Fahreddîn er-Râzî**'nin (ö. 606/1210)[1] adını neredeyse hiç göremeyince, "onun belâgat alanında kayda değer bir görüşe sahip olmadığı" intibâına kapılırlar. Belâgat tarihini okuyanlar ise, "onun *Nihâyetü'l-îcâz* adlı eseriyle, **Abdülkâhir el-Cürcânî** (ö. 471/1078-79)[2] ve **Zemahşerî** (ö. 538/1144)[3] belâgatinin işlenip sonraki nesillere aktarılmasında çok önemli bir köprü görevi gördüğü, fakat daha sonra **Sekkâkî**'nin (ö.

---

1 **Fahreddin er-Râzî:** Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahruddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyn er-Râzî. Kelâm, felsefe, tefsîr ve usûl-i fıkıh alanlarındaki çalışmalarıyla tanınan Eş'arî âlimi. Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Hayruddîn ez-Ziriklî, **el-A'lâm kāmûsü terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ' mine'l-Arab ve'l-müsta'ribîn ve'l-müsteşrikîn** (Bundan sonra: **A'lâm**), 15. baskı, Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002, VI, 313; Ömer Rızâ Kehhâle, **Mu'cemü'l-müellifîn terâcimu musannifi'l-kütübi'l-'Arabiyye** (Bundan sonra: **Mu'cem)**, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ty., III, 558-560; Süleyman Uludağ, **Fahrettin Râzî**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991; Yusuf Şevki Yavuz, "Fahreddin er-Râzi", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi** (Bundan sonra: **DİA**), XII, 89-95.

2 **Abdülkâhir el-Cürcânî:** Ebû Bekr Abdülkâhir b. Abdirrahmân b. Muhammed el-Cürcânî. Arap dil bilgini ve edebiyat nazariyatçısı. Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, **A'lâm**, IV, 48-49; Kehhâle, **Mu'cem**, II, 201-202; Nasrullah Hacımüftüoğlu, "Abdülkâhir el-Cürcânî", **DİA**, I, 247-248.

3 **Zemahşerî:** Ebü'l-Kāsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî. Müfessir, muhaddis, kelâmcı, nahivci, lügatçı, beyâncı, edip. Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, **A'lâm**, VII, 178; Kehhâle, **Mu'cem**, III, 822-823; Nuri Yüce, "Zemahşeri", Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi (**İA**), XIII, 509-514; Ali Özek, **Zemahşeri ve Arap Lugatçılığındaki Yeri**, 1. baskı, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006, s. 25-65.

626/1229)[4] gölgesinde kaldığı ve belki de sonraki belâgatçiler tarafından dikkate alınmadığı"[5] intibâını edinirler.

Bu durum akla pek çok soru getirmektedir: Acaba bu intibâlar bir hakikatin ifâdesi midir, yoksa sadece bir zandan mı ibarettir? **Râzî**, sadece **Abdülkāhir el-Cürcânî**'nin görüşlerini aktaran biri konumunda mıdır? **Râzî**'nin belâgat alanında kayda değer bir görüşü yok mudur? **Râzî**'nin kendine mahsus görüşleri vardır da sonraki belâgatçiler tarafından mı dikkate alınmamıştır? vs.

İşte makalemizin amacı bu ve benzeri soruları cevaplandırabilmek için bir kapı aralamaktır.

Râzî'nin doğrudan belâgatle ilgili olan eseri *Nihâyetü'l-îcâz fî dirâyeti'l-i'câz*'dır. *Nihâyetü'l-îcâz*, başka kaynakları da kullanmakla birlikte temel olarak, mukaddimede bizzat **Râzî**'nin de ifâde ettiği gibi, **Abdülkāhir el-Cürcânî**'nin *Delâilü'l-i'câz* ve *Esrâru'l-belâğa* adlı eserlerine dayanmaktadır.[6] Dolayısıyla **Abdülkāhir el-Cürcânî**'ye katıldığı meselelerde sonraki belâgatçiler tarafından ikinci el kaynak sayılıp adının zikredilmemesi makûl karşılanabilir. Onun sonraki belâgatçiler tarafından dikkate alınıp alınmadığını söyleyebilmek için **Abdülkāhir el-Cürcânî**'ye itiraz ettiği meseleleri tespit edip o meselelerde sonraki belâgatçilerin yaptıkları değerlendirmeleri incelemek gerekir.

---

4 **Sekkâkî:** Ebû Ya'kûb Sirâcüddîn Yûsuf b. Ebî Bekr b. Muhammed b. Alî el-Hârizmî es-Sekkâkî. Arap belâgatında çığır açmış dil bilimi âlimi. Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, **A'lâm**, VIII, 222; Kehhâle, **Mu'cem**, IV, 148-149; İsmail Durmuş, "Sekkâkî, Ebû Ya'kûb", **DİA**, XXXVI, 332-334; Musa Alak, **Kemalpaşazâde'nin Şerhu Tağyîri'l-Miftâh Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili**, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009, s. 5-101.

5 Râzî'nin belâgata katkısı, metod ve içerik bakımından sonraki belâgatçiler üzerindeki etkileri hakkında bilgi için bkz. Şevki Dayf, **el-Belâğa tetavvur ve târîh**, 12. baskı, Kâhire: Dâru'l-Maârif, ty., s. 274-286; Nasrullah Hacımüftüoğlu, **Fahruddîn er-Râzî, Nihâyetü'l-Îcâz fî Dirâyeti'l-İ'câz'ının Tahkikli Neşri ve Abdülkahir el-Cürcânî'nin Belâgat Alanındaki Eserleriyle Mukayesesi**, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Kelâm ve İslâm Felsefesi Bölümü, 1987, s. 149-154; Râzî, **Nihâyetü'l-îcâz fî dirâyeti'l-i'câz**, (nşr. Nasrullah Hacımüftüoğlu), 1. baskı, Beyrut: Dâru Sâdır, 1424/2004, s. 9-12 (Neşredenin girişi).

6 Râzî, **Nihâyetü'l-îcâz**, s. 24-25.

Râzî'nin **Abdülkâhir el-Cürcânî**'ye en büyük itirazı, mukaddimede bizzat kendisinin de ifâde ettiği gibi, belâgat konularını belli bir sistematikten yoksun olarak işlemesi ve sözü çok uzatmasıdır.[7]

Bunun dışında tespit edebildiğimiz kadarıyla **Râzî**, altı meselede **Abdülkāhir el-Cürcânî**'ye itiraz eder. Aşağıda bu meseleleri kısaca anlatacak, ardından sonraki belâgatçilerin önde gelenlerinden **Sekkâkî**, **Kazvînî** (ö. 739/1338),[8] **Teftâzânî** (ö. 792/1390)[9] ve **Seyyid Şerîf Cürcânî**'nin (ö. 816/1413)[10] değerlendirmelerini sunacağız. Böylece **Râzî**'nin, kendine mahsus görüşlerde, sonraki belâgatçiler tarafından, tenkit edilmek sûretiyle bile olsa, dikkate alınıp alınmadığını ortaya koymaya çalışacağız.

I- HABERİN BAŞINDA BULUNAN LÂM-I TA'RÎFİN BAZEN "HASR / KASR" İFÂDE ETMEMESİNİN MİSALİ

Râzî, haberî kelâmla ilgili konuları işlediği bölümde: 1- (زَيْدٌ مُنْطَلِقٌ), 2- (زَيْدٌ اَلْمُنْطَلِقُ) ve 3- (اَلْمُنْطَلِقُ زَيْدٌ) cümleleri arasındaki farkları incelediği bir fasıl açar.[11] Bunlardan ikincisinde, yani (زَيْدٌ اَلْمُنْطَلِقُ) cümlesinde, haber görevinde bulunan (اَلْمُنْطَلِقُ) kelimesinin başındaki lâm-ı ta'rîfin, eşit veya daha dar olmasına bakmaksızın, ahd veya cins manasıyla, hakikaten ve mübâlağa yoluyla, "**muhberun bih'in (haber / yüklem: اَلْمُنْطَلِقُ) muhberun anh'a (mübtedâ /**

---

7 Râzî, **Nihâyetü'l-îcâz**, s. 25 (... ولكنه رحمه الله، لكونه مستخرِجا لأصولِ هذا العلم وأقسامِه وشرائطِه وأحكامِه، أَهْمَلَ رعايةَ ترتيب الفصول والأبواب، وأَطْنَبَ الكلامَ كلَّ الإطناب.).

8 **Kazvînî:** Ebü'l-Me'âlî Celâlüddîn el-Hatîb Muhammed b. Abdirrahmân b. Ömer b. Ahmed el-Kazvînî eş-Şâfiî. Arap belâgatı teorisyeni. Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, **A'lâm**, VI, 192; Kehhâle, **Mu'cem**, III, 396-397; Mehmet Yalar, **el-Hatîb el-Kazvînî ve Belâgat İlmindeki Yeri**, Basılmamış Doktora Tezi, Bursa: Uludağ Üniversitesi sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997; İsmail Durmuş, "Kazvînî, Hatîb", **DİA**, XXV, 156-157; Kazvînî, **Telhîsu'l-Miftâh**, (nşr. Yâsîn el-Eyyûbî), Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1428/2008, s. 10-21 (neşredenin girişi).

9 **Teftâzânî:** Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer et-Teftâzânî. Arap dili, kelâm ve fıkıh âlimi. Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, **A'lâm**, VII, 219; Kehhâle, **Mu'cem**, III, 849; Özel, **Hanefî Fıkıh Âlimleri**, s. 87-88.

10 **Seyyid Şerîf Cürcânî:** Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî. Arap dili, kelâm ve fıkıh âlimi. Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, **A'lâm**, V, 7; Kehhâle, **Mu'cem**, II, 515-516; Sadreddin Gümüş, **Seyyid Şerif Cürcânî**, İstanbul: İSAV Neşriyatı, 1984; a.mlf., "Cürcânî, Seyyid Şerif", **DİA**, VIII, 134-136.

11 Râzî, **Nihâyetü'l-îcâz**, s. 82 (الفصل الثالث عشر: في الفرق بين قولنا: "زيد منطلق"، وقولنا: "زيد المنطلق"، وقولنا: "المنطلق زيد".).

özne: زَيْدٌ**) hasredilmesi**", yani "yüklemin ifâde ettiği hükmün özneye mahsus olması, özneden başka bir şeyde bulunmaması" manasını ifâde ettiğini belirtir ve misallerini de tahlil eder.[12] Daha sonra **Abdülkāhir el-Cürcânî**'nin *Delâilü'l-i'câz* adlı eserinden şöyle bir nakil yapar:

> "Lâm-ı ta'rîf, bazen hasr için gelmez. **Hansâ**'nın (r.anhâ) (ö. 24/645)[13] şu sözü gibi:
>
> إِذَا قَبُحَ الْبُكَاءُ عَلَى قَتِيلٍ رَأَيْتُ بُكَاءَكَ الْحَسَنَ الْجَمِيلَا
>
> "Manası: "Öldürülen birine ağlamak çirkin olsa da, ben, sana ağlamayı iyi ve güzel görüyorum."
>
> "Burada **Hansâ** (r.anhâ), "Ona ağlamak dışında hiçbir şey, iyi ve güzel değildir" demek istemiyor; fakat "ona ağlamayı", güzel olduğu hiç kimsenin inkâr edemeyeceği derecede açık olan şeylerin cinsine dâhil etmek istiyor."[14]

İşte burada **Râzî, Abdülkāhir el-Cürcânî**'ye itiraz eder. Ona göre, **Hansâ**'nın (r.anhâ) beytindeki, aslında mübtedânın haberi iken, bu cümlede ef'âl-i kulûbdan olan (رَأَيْتُ) fiilinin ikinci mef'ûlü görevinde bulunan (الْحَسَنَ) kelimesinin başındaki lâm-ı ta'rîfin, mübâlağa yoluyla hasr ifâde ettiği kabul edilerek beyte: "*Öldürülen birine ağlamak çirkin olsa da, ben, iyi ve güzel olanı ancak sana ağlamak görüyorum*" manası verildiği takdirde de cümlenin manasında bir bozukluk olmayacağını söyler.[15] Böylece yukarıda zikrettiği kâidenin bu misâlle bozulmasını engellemeye çalışır.

Sekkâkî, "haberin başındaki lâm-ı ta'rîfin hakikaten veya mübâlağa yoluyla hasr ifâde etmesi" konusunu işlediği yerde, "onun bazen de hasr ifâde

---

12 Râzî, **Nihâyetü'l-îcâz**, s. 82-83.

13 **Hansâ:** Ümmü Amr Tümâdır bint Amr b. el-Hâris b. eş-Şerîd. Arapların en meşhur kadın şairi, sahâbiyye. Hayatı hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, **A'lâm**, II, 86; Kehhâle, **Mu'cem**, I, 458; Ali Şakir Ergin, "Hansâ", **DİA**, XVI, 46-47. Beyit için bkz. Hansâ, **Dîvânü'l-Hansâ'**, (nşr. Hamdû Tammâs), 2. baskı, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1425/2004, s. 99.

14 Râzî'nin kendi ifâdeleriyle naklettiği bu ibârenin aslı için bkz. Abdülkāhir el-Cürcânî, Ebû Bekr Abdülkâhir b. Abdirrahmân b. Muhammed el-Cürcânî (ö. 471/1078-79), **Delâilü'l-i'câz**, (nşr. Mahmûd Muhammed Şâkir), 3. baskı, Kâhire: Matbaatü'l-Medenî, 1413/1992, s. 181.

15 Râzî, **Nihâyetü'l-îcâz**, s. 83-84.

etmemesi"nden bahsetmez.[16] Ayrıca **Hansâ**'nın (r.anhâ) zikredilen beyti *Miftâhu'l-ulûm*'da hiç yer almaz.

Kazvînî, *el-Îzâh* adlı eserinde, "haberin başındaki lâm-ı ta'rîfin bazen hasr ifâde etmediği" görüşünü, benimseyerek zikreder ve misal olarak da **Hansâ**'nın (r.anhâ) beytini verir.[17]

Teftâzânî, **Hansâ**'nın (r.anhâ) beytindeki lâm-ı ta'rîfin hasr ifâde etmesinin manasız olacağını izah ettikten sonra, isim vermeden "kîl" lafzıyla **Râzî**'nin itirâzını zikreder ve geçersiz olduğunu belirtir.[18]

Seyyid Şerîf Cürcânî, konuyla ilgili yerlerde herhangi bir görüş serdetmez; dolayısıyla **Râzî**'nin itirâzından da bahsetmez.[19]

Sonuç olarak, **Sekkâkî**'nin bu konuya yer vermemesini dolaylı bir destek olarak yorumlamak mümkün olsa da, **Râzî**'nin bu itirâzının genel olarak sonraki belâgatçiler tarafından desteklenmediğini söyleyebiliriz.

II- MECÂZ-I AKLÎDE KULLANILAN FİİLİN HAKÎKÎ BİR FÂİLİNİN BULUNMASI ŞART MIDIR, DEĞİL MİDİR?

Malûm olduğu üzere, karîne-i mânia ve alâka ile, bir lafız veya terkibin hakîkî manası dışında kullanılmasına "**mecâz-ı lügavî**"; bir fiil veya fiil manasındaki kelimenin hakîkî fâilinden başka bir şeye (sebep, zaman, mekân vs.) isnâd edilmesine, yani mecâzî isnâda "**mecâz-ı aklî**" denir.

---

16 Sekkâkî, Ebû Ya'kûb Yûsuf b. Ebî Bekr b. Muhammed b. Ali es-Sekkâkî (ö. 626/1229), **Miftâhu'l-'ulûm**, (nşr. Abdülhamîd Hindâvî), 1. baskı, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1420/2000, s. 318-319.

17 Kazvînî, Ebü'l-Meâlî Celâlüddîn el-Hatîb Muhammed b. Abdirrahmân b. Ömer b. Ahmed el-Kazvînî (ö. 739/1338), **el-Îzâh fî 'ulûmi'l-belâğa**, (nşr. Muhammed Abdülkâdir el-Fâdılî), Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1424/2004, s. 104.

18 Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer et-Teftâzânî. (ö. 792/1390), **el-Mutavvel şerhu Telhîsi Miftâhi'l-'ulûm**, (nşr. Abdülhamîd Hindâvî), 2. baskı, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1428/2007, s. 349 (وبهذا سقط ما قيل: "إنه يجوز أن يكون للقصر مبالغة"…); a.mlf., **Muhtasaru's-Sa'd**, (nşr. Abdülhamîd Hindâvî), Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1426/2005, s. 153 (Râzî'nin itirâzına yer ver vermiyor).

19 Seyyid Şerîf Cürcânî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî (ö. 816/1413), **Hâşiye ale'l-Mutavvel**, İstanbul: Bosnevî el-Hâc Muharrem Efendi Matbaası, 1310, s. 180; Yüksel Çelik, **es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî'nin el-Misbâh fî Şerhi'l-Miftâh Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili (Edisyon Kritik)**, (Bundan sonra: Seyyid Şerîf Cürcânî, **el-Misbâh**), Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009, s. 219-220 (Metin kısmı).

Râzî, hakîkat ve mecâz konusunu işlediği bölümde "mecâzî isnâd"a "mecâzî isbât" adını verir ve her "mecâzî isbât"ın bir de "hakîkî isbât"ının bulunması gerektiğine dair bir fasıl açar.[20] Faslın başında *Delâilü'l-i'câz*'dan uzunca bir iktibas yaparak, bunu şart görmeyen **Abdülkāhir el-Cürcânî**'nin görüşünü nakleder.

Abdülkāhir el-Cürcânî'ye göre, mecâz-ı aklîde fiilin, kendisine isnâd edildiği takdirde mecâzdan çıkıp hakikate dönüşeceği gerçek bir fâilinin bulunması zorunlu değildir; bulunabilir de bulunmayabilir de. Meselâ: (رَبِحَتْ تِجَارَتُهُمْ) "Onların ticareti kâr etti" cümlesinde, (رَبِحَتْ) fiili, mecâzî olarak isnâd edildiği (تِجَارَتُهُمْ) kelimesine değil de, o ticaretin sahiplerine dönen zamire isnâd edilerek (رَبِحُوا فِي تِجَارَتِهِمْ) "Onlar, ticâretlerinde kâr ettiler" denilirse, mecâzdan çıkılıp hakikate dönülmüş olur. Ancak her fiile böyle gerçek bir fâil bulmak mümkün olmaz. Meselâ aşağıdaki cümlelerdeki fiillere, mecâzî olarak isnâd edildikleri fâillerinin dışında, gerçek birer fâil bulunamaz:

1- أَقْدَمَنِي بَلَدَكَ حَقٌّ لِي عَلَى إِنْسَانٍ.

Manası: "Beni senin şehrine bir insanda bulunan hakkım getirdi."

2- وَصَيَّرَنِي هَوَاكِ وَبِي لِحَيْنِي يُضْرَبُ الْمَثَلُ

Manası: "Aşkın beni öyle bir hâle soktu ki (senin aşkından) helâk olduğum için deyim olarak söylenir oldum."

3- يَزِيدُكَ وَجْهُهُ حُسْنًا إِذَا مَا زِدْتَهُ نَظَرَا

Manası: "Sen ona bakmayı artırdığın zaman onun yüzü senin güzelliğini artırır."

O hâlde, mecâzın lügavî mi yoksa aklî mi olduğunu tespit etmek için, fiilin dayandığı kök mananın o kelâmda gerçek manasıyla bulunup bulunmadığına bakmak gerekir. Şöyle ki, yukarıdaki birinci misalde (أَقْدَمَ) fiilinin kökü olan (قُدُوم) fiili; ikinci misalde (صَيَّرَ) fiilinin kökü olan (صَيْرُورَة) fiili; üçüncü misalde de (يَزِيدُ) fiilinin kökü olan (زِيَادَة) fiili hakikî manasıyla mevcuttur. Dolayısıyla bu örneklerde lafızların manaları gerçek anlamlarıyla

20 Râzî, **Nihâyetü'l-îcâz**, s. 95 (الفصل السابع: في أن "الإثبات المجازي" لا يخلو عن "إثبات حقيقي").

mevcut olduğuna göre, lafızların kendilerinde mecâz yoktur. Mecâz, lafzın kendisinde olmayınca mecbûren hükümde (isnâdda) olur. Dolayısıyla bu cümlelerdeki mecâzlar da "mecâz-ı aklî" olmuş olur.[21]

Râzî, bu konuda **Abdülkāhir el-Cürcânî**'nin görüşünü kabul etmez. Çünkü ona göre, hiçbir fiilin fâil olmaksızın var olması mümkün değildir. Dolayısıyla bir fiil, bizâtihî dayandığı şeye isnâd edilmişse, o isnâd hakîkîdir. Eğer fiil bizâtihî dayandığı şeye isnâd edilmemişse, onun bizâtihî dayandığı başka bir şeyin bulunması gerekir. Aksi takdirde, fiilin fâilsiz olarak meydana gelmiş olması gerekir ki bu muhâldir.

Râzî daha sonra, **Abdülkāhir el-Cürcânî**'nin, hakikî fâillerinin bulunmadığını ileri sürdüğü misalleri tahlil eder: Bu misallerden birincisi olan (أَقْدَمَنِي بَلَدَكَ حَقٌّ لِي عَلَى إِنْسَانٍ) cümlesinde (إقْدَام) fiili, "gelen kişi"nin "gelme" fiilini yapmasından ibarettir. Bir fiili yapmaya kadir olan kişi, sadece kendisini o fiili yapmaya sevk edecek bir sebebe ihtiyaç duyar ki o da "o fiilin maslahat olduğunu bilip inanması"dır. Bu misalde kişinin "o şehirde hakkının olduğunu" bilmesi, onu o fiili işlemeye sevk eden bir sebeptir. Dolayısıyla bu cümlede mecâz yoktur. Çünkü (إقْدَام) fiili meydana gelmiştir ve sadece bir "amaç"a (garaz) ihtiyacı vardır ki o da "hak"tır. **Râzî**, diğer iki misalde ise mecâz-ı aklî bulunduğunu ve fiillerin hakikî fâillerinin Allah olduğunu söyler.[22]

Sekkâkî, mecâz-ı aklîde kullanılan fiillerin hakikî fâillerinin bulunması gerektiği konusunda **Râzî** ile aynı görüştedir. Ancak bunu farklı bir şekilde gerekçelendirir. Ona göre, mecâz hakikatin fer'idir. Asıl olmadan fer'in var olması mümkün olmadığına göre, hakikati olmayan bir mecâzın bulunması da mümkün değildir. Ayrıca **Sekkâkî**, isim vermeden **Râzî**'nin birinci misâlde mecâz bulunmadığını söylemesini de tenkit eder.[23]

Kazvînî de, mecâz-ı aklîde kullanılan fiillerin hakikî fâillerinin bulunması gerektiği konusunda **Râzî**'yi destekler. O, takdir edilecek olan hakikî

---

21 Râzî, **Nihâyetü'l-îcâz**, s. 95-96; Abdülkāhir el-Cürcânî, **Delâilü'l-i'câz**, s. 296-297.

22 Râzî, **Nihâyetü'l-îcâz**, s. 96.

23 Sekkâkî, **Miftâhu'l-'ulûm**, s. 508-509 (وإياك والظن بـ"أقدمني بلدَك حقٌّ لي على فلان" وبـ"مَحَبَّتُك جاءت بي إليك" كونَهما حقيقتين، فالفعلان فيهما مسندان كما ترى على مجرد الداعي، والعقل لا يقبل الداعي فاعلا، وإنما يقبله محرِّكا للفاعل، أعني للمتصف بالقدرة. وتمام تحقيق هذا المعنى يستدعي نوعا من العلوم غير نوع "علم البيان"، فَلْيُقْتَنَعْ بهذا القدر.).

fâili açık (zâhir) ve kapalı (hafî) olmak üzere ikiye ayırır. Kapalı hakikî fâile verdiği örnekler, **Abdülkāhir el-Cürcânî**'nin hakikî fâilleri bulunmayan fiillere verdiği örneklerdir.[24]

Teftâzânî ise, eserlerinde **Râzî**'nin adını da zikrederek görüşüne yer verir. Ancak *el-Mutavvel* adlı eserinde, metnin sahibi **Kazvînî** gibi, **Râzî**'yi desteklerken; *Muhtasar* adlı eserinde fikrini değiştirir ve bu konuda **Abdülkāhir el-Cürcânî**'ye hak verir.[25]

Seyyid Şerîf Cürcânî de, **Râzî**'nin adını zikrederek görüşüne yer verir. Ancak o da, gerekçesini beğenmemekle birlikte **Teftâzânî** gibi, bu konuda **Abdülkāhir el-Cürcânî**'ye hak verir ve uzun uzun onu savunur.[26]

Sonuç olarak, **Râzî**'nin bu itirâzı sonraki belâgatçileri ikiye bölmüş; **Sekkâkî** ve **Kazvînî** onu desteklerken, **Teftâzânî** ile **Seyyid Şerîf Cürcânî**, **Abdülkāhir el-Cürcânî**'ye hak vermişlerdir.[27]

III- MECÂZÎ MANADA KULLANILAN CÜMLE (MECÂZ-I AKLÎ) İLE GERÇEK DIŞI (YALAN) İDDİA İÇEREN CÜMLEYİ BİRBİRİNDEN AYIRDETMENİN ÖLÇÜSÜNÜN MİSALLERİ

Râzî, yukarıdaki faslın az ilerisinde, mecâzî mana içeren cümle, yani mecâz-ı aklî ile gerçek dışı (yalan) iddia içeren cümleyi birbirinden ayırt etmenin ölçüsüne, bir başka ifadeyle "mecâz-ı aklînin karînesi"ne dair bir fasıl açar.[28] Orada cümleleri, içerdikleri hüküm açısından ikiye ayırır:

1- Eğer cümlenin içerdiği hükmün imkânsız olduğu zarûrî olarak biliniyorsa, o sözü söyleyen akıllı kişinin o zarûrî bilgiyi inkâr etmediği, bilakis mecâz yaptığı anlaşılır.

---

24 Kazvînî, **el-Îzâh**, s. 42-43; Teftâzânî, **el-Mutavvel**, s. 205; a.mlf., **Muhtasar**, s. 64-65.

25 Teftâzânî, **el-Mutavvel**, s. 206-207; a.mlf., **Muhtasar**, s. 64-65.

26 Seyyid Şerîf Cürcânî, **Hâşiye ale'l-Mutavvel**, s. 65-66; a.mlf., **el-Misbâh**, s. 677-680 (Metin kısmı).

27 Konunun daha geniş bir tahlili için bkz. Sedat Şensoy, "Belâgat Geleneğinde Aklî Mecâz Tartışmaları", **İslâm Araştırmaları Dergisi**, sayı: 8, 2002, s. 22-25.

28 Râzî, **Nihâyetü'l-îcâz**, s. 97 (**الفصل التاسع: فيما به يفرق بين ما إذا كانت الجملة "مجازية" وبين ما إذا كانت "دعوى كاذبة"**).

2- Eğer cümlenin içerdiği hükmün imkânsız olduğu akıl yürütme (nazar) yoluyla biliniyorsa, sözü söyleyenin itikadına bakılır; eğer o sözün ifâde ettiği zâhirî manaya inanıyorsa cümlenin hakikî manasını kasdettiği, inanmıyorsa mecâzî manasını kasdettiği anlaşılır.[29]

Râzî, **Abdülkāhir el-Cürcânî**'nin birinci şıkka iki misal verdiğini söyler: a) (مَحَبَّتُكَ جَاءَتْ بِي إِلَيْكَ) "Sevgin, beni sana getirdi" cümlesi. b) **Amr b. el-Âs**'ın (r.a.) (ö. 43/664),[30] hoşuna giden bazı sözler hakkında söylediği: (هُنَّ مُخْرِجَاتِي مِنَ الشَّأْمِ) "Beni Şam'dan çıkartan, o sözlerdir" cümlesi.[31]

Râzî, kâideyi benimsemekle birlikte, bu iki misâle itiraz eder. Çünkü ona göre, bu cümlelerdeki isnâdı, "fâilin fâil oluşunun, amaç (garaz) ve sebebe (dâî) isnâd edilmesi" olarak kabul edersek, bu kelâm mecâz değil, hakikat olur.[32]

Sonraki belâgatçilerin, ikinci misâlle, yani **Amr b. el-Âs**'ın (r.a.) sözüyle ilgili herhangi bir değerlendirme yaptıklarını tespit edemedik.

Sekkâkî, mecâz-ı aklî örnekleri arasında birinci misâle de yer vermekte ve hakîkat olma ihtimalinden söz etmemektedir.[33]

Kazvînî, mecâz-ı aklînin karînesini **Abdülkāhir el-Cürcânî** ve **Râzî**'den farklı bir şekilde tasnif ederek, önce lafzî ve ma'nevî olmak üzere ikiye ayırmakta, ma'nevî karîneler arasında saydığı "müsnedin (yüklem) müsnedün ileyh (özne) tarafından yapılmasının veya onunla meydana gelmesinin aklen imkânsız olması" şıkkına misâl olarak bizim birinci misâlimizi getirmekte ve bu kelâmın hakikat olma ihtimalinden söz etmemektedir.[34]

---

29 Râzî, **Nihâyetü'l-îcâz**, s. 97-98. Râzî'nin kendi ifâdeleriyle naklettiği bu ibârenin aslı için bkz. Abdülkāhir el-Cürcânî, **Esrâru'l-belâğa**, (nşr. Mahmûd Muhammed Şâkir), 1. baskı, Kâhire: Matbaatü'l-Medenî, 1412/1991, s. 388.

30 **Amr b. el-Âs:** Ebû Abdillâh (Ebû Muhammed) Amr b. el-Âs (el-Âsî) b. Vâil es-Sehmî el-Kureşî. Meşhur sahâbî, Mısır fâtihi ve devlet adamı. Hayatı hakkında bilgi için bkz. Ahmet Önkal, "Amr b. Âs", **DİA**, III, 79-81.

31 Râzî, **Nihâyetü'l-îcâz**, s. 97-98; Abdülkāhir el-Cürcânî, **Esrâru'l-belâğa**, s. 388.

32 Râzî, **Nihâyetü'l-îcâz**, s. 98.

33 Sekkâkî, **Miftâhu'l-'ulûm**, s. 509.

34 Kazvînî, **el-Îzâh**, s. 42; Teftâzânî, **el-Mutavvel**, s. 204-205; a.mlf., **Muhtasar**, s. 63-64.

Teftâzânî ve **Seyyid Şerîf Cürcânî** de **Kazvînî**'nin değerlendirmelerini benimseyerek izâh etmekte ve herhangi bir itirazda bulunmamaktadırlar.[35]

Sonuç olarak, **Râzî**'nin bu itirâzına sonraki belâgatçiler tarafından yer verilmediğini ve dolayısıyla onun bu konuda desteklenmediğini söyleyebiliriz.[36]

IV- İSTİÂRE MECÂZ-I LÜGAVÎ MİDİR, YOKSA MECÂZ-I AKLÎ MİDİR?

Râzî, istiâre konusunu işlediği bölümde bir fasıl açarak "müsteârın lafız mı, yoksa mana mı olduğu" konusunu ele alır.[37] Ona göre, bu konuda "istiârenin lafza ait bir nitelik olduğu" görüşü meşhurdur, ancak bu görüş bâtıldır. Hak görüş ise, "öncelikle mananın lafız vâsıtasıyla iâre edildiği" şeklindeki görüştür. **Râzî**, "hak" olarak nitelediği bu görüşü destekleyen yedi delil sıralar.[38] Sonra bu konuyla ilgili akla gelebilecek bir soruya verdiği cevapta **Abdülkāhir el-Cürcânî**'nin "istârenin mecâz-ı aklî mi, yoksa mecâz-ı lügavî mi olduğu" konusunda kararsız kaldığını, eserlerinde birbirleriyle çelişen ifâdelerinin bulunduğunu, *Esrâru'l-belâğa*'sında "mecâz-ı lügavî olduğu" görüşünü savunurken, *Delâilü'l-i'câz*'ında "mecâz-ı aklî olduğu" görüşünü tercih ettiğini belirtir.[39]

Râzî, iki gerekçeyle **Abdülkāhir el-Cürcânî**'nin *Esrâru'l-belâğa*'daki görüşünü, yani "istiârenin mecâz-ı lügavî olduğu" görüşünü tercih edip *Delâilü'l-i'câz*'daki görüşünü reddeder:[40]

---

35 Teftâzânî, **el-Mutavvel**, s. 204-205; a.mlf., **Muhtasar**, s. 63-64; Seyyid Şerîf Cürcânî, **Hâşiye ale'l-Mutavvel**, s. 63.

36 Konunun daha geniş bir tahlili için bkz. Sedat Şensoy, "Belâgat Geleneğinde Aklî Mecâz Tartışmaları", **İslâm Araştırmaları Dergisi**, sayı: 8, 2002, s. 19-22.

37 Râzî, **Nihâyetü'l-îcâz**, s. 134 (الفصل الثاني: في أن المستعار هو اللفظ أو المعنى).

38 Râzî, **Nihâyetü'l-îcâz**, s. 134-136.

39 Râzî, **Nihâyetü'l-îcâz**, s. 136-137; Râzî'nin kendi ifâdeleriyle naklettiği bu ibârelerin asılları için bkz. Abdülkāhir el-Cürcânî, **Esrâru'l-belâğa**, s. 412-414; a.mlf., **Delâilü'l-i'câz**, s. 434-435.

40 Râzî, **Nihâyetü'l-îcâz**, s. 137. Râzî'nin bu tercihini çok açık bir şekilde ifâde etmesine rağmen Yahya b. Hamza el-Alevî'nin (ö. 749/1348), onun "istiârenin mecâz-ı aklî olduğu" görüşünü tercih ettiğini söylemesi şaşırtıcıdır. Bkz. Ebû İdrîs el-İmâm el-Müeyyed-Billâh Yahya b. Hamza b. Alî b. İbrâhîm el-Hüseynî el-Alevî et-Tâlibî, **et-Tırâzü'l-mütezammin li-esrâri'l-belâğa ve ulûmi hakāiku'l-i'câz**, Mısır: Dâru'l-Kütübi'l-Hıdîviyye, 1332/1914, I, 252.

1- **Abdülkāhir el-Cürcânî**, *Delâilü'l-i'câz*'da da "istiârenin bir mecâz türü olduğunu" ve "mecâzın nakli (lafzın vaz' edildiği mananın dışına taşınmasını) gerektirdiğini" kabul etmektedir. Dolayısıyla onun istiârede de nakle itibar etmesi, dolayısıyla onu da mecâz-ı lügavî sayması gerekir.

2- "Arslan" sözü, sadece "cesur" manasını ifade etmez. Aksi takdirde cins isim olamaz. Bilakis hem arslanın vücudunu hem de cesaretini ifade eder. Dolayısıyla istiâre yoluyla "cesur adam" manasında kullandığımızda onu vaz' edildiği mananın dışına taşımış oluruz.

Sonraki belâgatçiler de, benzer gerekçelerle "istiârenin mecâz-ı lügavî olduğu" görüşünü tercih ederler.[41]

Sonuç olarak, **cumhûr**un görüşü olduğundan özel olarak **Râzî**'nin ismi zikredilmese de, onun bu itirâzının, daha doğrusu tercihinin, sonraki belâgatçiler tarafından desteklendiğini söyleyebiliriz.

V- KİNÂYENİN İFSÂHTAN (TASRÎHTEN) DAHA MÜBÂLAĞALI OLMASININ SEBEBİ

Râzî, kinâye konusunu işlediği bölümde, "kinâyenin tasrîhe, istiârenin açık teşbîhe tercih edilmesi" hakkında bir fasıl açar.[42] Kısa bir girişten sonra "kinâyenin ifsâhtan (tasrîhten) daha mübâlağalı olmasının sebebi"ne dair **Abdülkāhir el-Cürcânî**'nin görüşünü nakleder:

Kinâyenin tasrîhten daha mübâlağalı olmasının sebebi şudur: Kinâyeli ifâdelerde söylenmek istenen şey, doğrudan değil, lâzımları vâsıtasıyla söylenir; lâzım melzûma delil olur. Mâlumdur ki, bir şeyin deliliyle birlikte zikredilmesi, delilsiz olarak zikredilmesinden daha etkilidir. Bundan dolayı kinâye tasrihten daha mübâlağalıdır.[43]

---

41 Sekkâkî, **Miftâhu'l-'ulûm**, s. 478-480; Kazvînî, **el-Îzâh**, s. 279-281; Teftâzânî, **el-Mutavvel**, s. 583-586; a.mlf., **Muhtasar**, s. 334-337; Seyyid Şerîf Cürcânî, **Hâşiye ale'l-Mutavvel**, s. 360-362; a.mlf., **el-Misbâh**, s. 606-612.

42 Râzî, **Nihâyetü'l-îcâz**, s. 162 (الفصل الثالث: في ترجيح "الكناية" على "التصريح"، وترجيح "الاستعارة" على "التصريح بالتشبيه").

43 Râzî, **Nihâyetü'l-îcâz**, s. 162; Râzî'nin kendi ifâdeleriyle naklettiği bu ibârenin aslı için bkz. Abdülkāhir el-Cürcânî, **Delâilü'l-i'câz**, s. 72.

Râzî, kinâyenin tasrîhten daha mübâlağalı olduğunu kabul etmekle birlikte, **Abdülkāhir el-Cürcânî**'nin bunun sebebi konusunda söylediklerini zayıf bulur. Bunu da iki gerekçeye dayandırır:

1- Birinin "boyunun uzunluğu"ndan kinâye olarak "*Filan'ın kılıç bağı uzundur*" dediğin zaman, onun "boyunun uzun olduğu" da şüphelidir, "kılıç bağının uzun olduğu" da şüphelidir. Bunlardan hiçbiri akıl nazarında diğerinden daha açık değildir ki daha iyi bilineniyle daha kapalı olanına delil getirilebilsin. Ancak "kılıç bağının uzun olduğunu" bilmenin yolu, "his" (duyular) kabul edilirse belki olabilir. Fakat aynı şeyi "boyun uzun olması" konusunda da söyleyebiliriz; çünkü "his", "boyun uzun olduğunu" bilme konusunda da yeterli bir delildir. Dolayısıyla bu gerekçe zayıftır.

2- "Lâzımın varlığını melzûmun varlığına delil getirmek" geçersiz (bâtıl) bir metoddur. Zira meselâ "hayat" (canlı olmak) sıfatı, "ilim" (bilmek) sıfatının lâzımıdır; "ilim" sıfatı da "hayat" sıfatının melzûmudur. Fakat "hayatın varlığı"nı "ilmin varlığı"na delil getirmek mümkün değildir. Çünkü her âlim canlıdır; fakat her canlı âlim değildir. Dolayısıyla **Abdülkāhir el-Cürcânî**'nin "lâzım melzûma delil olur" sözü geçersizdir.[44]

Râzî'nin bu meselede **Abdülkāhir el-Cürcânî**'nin gerekçesini zayıf ve geçersiz bulurken kendisinin alternatif bir gerekçe sunmaması dikkat çekicidir.

Sekkâkî, "kinâyenin ifsâhtan (tasrîhten) daha mübâlağalı olması"nın gerekçesini anlatırken **Râzî**'nin adını ve itirazını zikretmez. Ancak âdetâ onun itirazına cevap verir. O, bu konuyu şöyle gerekçelendirir: Kinâyenin temeli lâzımdan belli bir melzûma intikal etmektir. Malûmdur ki, lâzımdan belli bir melzûma intikal etmek, lâzımla melzûmun eşitliğine dayanır. Bu durumda lâzım ile melzûm birbirinin mütelâzımı olur ve dolayısıyla "lâzımdan melzûma intikal etmek", "melzûmdan lâzıma intikal etmek" gibi olur. Melzûmun varlığı lâzımın varlığını gerektirdiğinden, bir şeyi kinâye yoluyla söylemek, onu deliliyle birlikte zikretmek gibi olur ki bu da kinâyenin ifsâhtan daha mübâlağalı olması sonucunu doğurur.[45]

Kazvînî de "kinâyenin ifsâhtan (tasrîhten) daha mübâlağalı olması"nı aynı gerekçeye dayandırır. Ancak o, gerekçesini sunmaya, muhtemelen

44 Râzî, **Nihâyetü'l-îcâz**, s. 162-163.

45 Sekkâkî, **Miftâhu'l-'ulûm**, s. 523-524.

Sekkâkî'nin hazırladığı altyapıdan hareketle, kinâye ile mecâzı birbirinden ayırmadan, hepsinin "melzûmdan lâzıma intikal etmek" olduğunu belirterek başlar.[46]

Teftâzânî ve **Seyyid Şerîf Cürcânî** de, "kinâyenin ifsâhtan (tasrîhten) daha mübâlağalı olması"nın gerekçesini, **Râzî**'den ve itirazından bahsetmeden, **Sekkâkî** ve **Kazvînî**'nin görüşleri doğrultusunda izah ederler.[47]

Sonuç olarak, **Râzî**'nin bu itirâzının sonraki belâgatçiler tarafından dikkate alındığını, fakat desteklenmediğini söyleyebiliriz.

VI- "NEFYÜ'L-UMÛM", "HUSÛSU'L-İSBÂT"I GEREKTİRİR Mİ?

Râzî, "takdîm (öne alma) – te'hîr (sonraya bırakma)" konusunu işlediği bölümde "olumsuzluk (nefy / selb) edatının umûm edâtının (كُلّ) önüne alınması (takdîmi) veya ondan sonraya bırakılması (te'hîri)" hakkında bir fasıl açar.[48] Tabiatıyla konuyu iki şık hâlinde takdim eder:

1- Eğer umûm edâtı olumsuzluk edâtının önüne alınırsa, bu olumsuzluk "genel olumsuzluk" olur. Buna "**umûmu'n-nefy**" (sonraları: "**umûmu's-selb**") denir ki çelişiği "özel olumluluk (isbât-ı hâs)"tur. Meselâ: (كُلُّ كَذَا: لَمْ أَفْعَلْه، وَفَعَلْتُ بَعْضَهُ) "Bunların hiçbirini yapmadım; bazısını yaptım." dersen çelişki olur.

2- Eğer olumsuzluk edâtı umûm edâtının önüne alınırsa, bu olumsuzluk "genelin olumsuzluğu" olur. Buna da "**nefyü'l-umûm**" (sonraları: "**selbü'l-umûm**") denir. Ancak bu, "özel olumluluk (isbât-ı hâs)" ile çelişmez. Meselâ: (لَمْ أَفْعَلْ كُلَّ كَذَا، بَلْ بَعْضَهُ) "Bunların hepsini yapmadım; bazısını yaptım." dersen çelişki olmaz.

---

46 Kazvînî, **el-Îzâh**, s. 322-323; Teftâzânî, **el-Mutavvel**, s. 638; a.mlf., **Muhtasar**, s. 381-382.

47 Teftâzânî, **el-Mutavvel**, s. 638; a.mlf., **Muhtasar**, s. 381-382; Seyyid Şerîf Cürcânî, **Hâşiye ale'l-Mutavvel**, s. 414; a.mlf., el-Misbâh, s. 707-708.

48 Râzî, **Nihâyetü'l-îcâz**, s. 191 (الفصل التاسع: في تقديم "حرف السلب" على "صيغة العموم" وتأخيره عنها).

Râzî, ikinci şıkka misâl olarak **Ebü'n-Necm el-'İclî**'nin (ö. 125/743'ten önce)[49] meşhûr beytini[50] de zikredip izâh ettikten sonra, **Abdülkāhir el-Cürcânî**'ye göre, "nefyü'l-umûmun husûsu'l-isbâtı gerektirdiğini" söyler. Meselâ ona göre, birisi (لَمْ أَفْعَلْ كُلَّهُ) "Onun hepsini yapmadım." derse, onun bazısını yapmış olması gerekir.[51]

Râzî, bu noktada **Abdülkāhir el-Cürcânî**'ye itiraz eder. Ona göre, "nefyü'l-umûm", ancak "delîlü'l-hıtâb"ı, yani "mefhûm-i muhâlefet"i delil olarak kabul edenlere göre[52] "husûsu'l-isbât"ı gerektirir. Hak olan görüşe göre ise, "nefyü'l-umûm", "umûmu'n-nefy"i gerektirmediği gibi, "husûsu'l-isbât"ı da gerektirmez.[53]

Sekkâkî'nin ilgili yerlerde bu konuya değindiğini tespit edemedik.

Kazvînî, *Telhîsu'l-Miftâh*'ın "müsnedün ileyhin takdîmi" bahsinde **Abdülkāhir el-Cürcânî**'nin görüşünü aynen nakleder. *el-Îzâh* adlı eserinde, **Abdülkāhir el-Cürcânî**'nin görüşüne başka bir gerekçeyle itiraz eder; **Râzî**'nin itirâzına ise hiç değinmez.[54]

Teftâzânî ile **Seyyid Şerîf Cürcânî** de, konuyu **Râzî**'nin itirâzına yer vermeden, **Kazvînî**'nin görüşleri doğrultusunda izah ederler. Yalnız **Teftâzânî**, "nefyü'l-umûmun husûsu'l-isbâtı gerektirmesi hükmünün ekserî olduğunu" söyleyerek Kur'ân-ı Kerîm'den bunun her zaman böyle olmadığını gösteren bazı misaller zikreder.[55]

---

49 **Ebü'n-Necm el-'İclî:** Ebü'n-Necm el-Fazl (el-Mufaddal) b. Kudâme er-Râciz el-'İclî. Recez bahrinde yazdığı şiirleriyle tanınan Arap şairi. Hayatı hakkında bilgi için bkz. Ahmet Turan Arslan, "Ebü'n-Necm el-İclî", **DİA**, X, 338.

50 (قَدْ أَصْبَحَتْ أُمُّ الْخِيَارِ تَدَّعِي عَلَيَّ ذَنْبًا كُلُّهُ لَمْ أَصْنَعِ).

51 Râzî, **Nihâyetü'l-îcâz**, s. 191-192; Râzî'nin kendi ifâdeleriyle naklettiği bu ibârenin aslı için bkz. Abdülkāhir el-Cürcânî, **Delâilü'l-i'câz**, s. 278 vd.

52 "Mefhûm-i muhâlefet" hakkında geniş bilgi için bkz. Abdülkerim Zeydân, **el-Vecîz fî usûli'l-fıkh**, 4. baskı, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1415/1994, s. 366-373; Ferhat Koca, "Mefhum", **DİA**, XXVIII, 350-353.

53 Râzî, **Nihâyetü'l-îcâz**, s. 192.

54 Kazvînî, **el-Îzâh**, s. 76-77; Teftâzânî, **el-Mutavvel**, s. 277-281; a.mlf., **Muhtasar**, s. 111-113.

55 Teftâzânî, **el-Mutavvel**, s. 277-281; a.mlf., **Muhtasar**, s. 111-113; Seyyid Şerîf Cürcânî, **Hâşiye ale'l-Mutavvel**, s. 124-126.

Sonuç olarak, **Râzî**'nin itirazı ve gerekçesi zikredilmese de, **Abdülkāhir el-Cürcânî**'nin görüşüne itiraz edilme noktasında onun sonraki belâgatçiler tarafından desteklendiğini söyleyebiliriz.

SONUÇ

Sonuç itibariyle, buraya kadar anlattıklarımıza dayanarak, sanırım şunları rahatlıkla söyleyebiliriz:

Râzî, sadece **Abdülkâhir el-Cürcânî**'nin görüşlerini sistematize edip aktaran biri değildir. Onun da belâgat alanında kendine mahsus görüşleri vardır. Sonraki belâgatçiler, her zaman adını açıkça zikretmeseler ve bazen görüşlerine katılmayıp tenkit etseler bile, onu dikkate almışlardır.

Ancak burada cevaplandırılması gereken bir soru daha vardır:

Râzî gibi neredeyse döneminin bütün ilimlerinde büyük bir birikime sahip olan bir âlimin, belâgatin hemen bütün konularını işlediği bir eserde, sadece altı meselede kendine mahsus görüşler serdetmesi normal midir?

Bu soruya, bir kısmı şimdilik tahmine dayanan, şöyle bir cevap verebiliriz:

Bazı müelliflerin belli alanlarla ilgili çalışmaları iki aşamalıdır. İlk aşamada alanı iyice hazmedebilmek için mevcut birikimi bir araya getirip kendi şahsî görüşlerine fazlaca yer vermeyen çalışmalar yaparlar. İkinci aşamada ise, kendi ilmî birikimlerini ortaya koydukları, alanın önde gelen temsilcileriyle başa baş mücadele ettikleri eserlerini meydana getirirler. Nitekim **Gazzâlî** (ö. 505/1111),[56] önce *Makâsıdü'l-felâsife* adlı eserini yazarak mevcut felsefî mirası bir araya getirmiş; sonra da *Tehâfütü'l-felâsife* adlı eserini yazarak kendi ilmî birikimini ortaya koymuştur. **Râzî** de felsefe alanında aynı metodu uygulamış; önce *el-Mebâhisü'l-meşrıkıyye* ve *Lübâbü'l-İşârât* adlı eserlerinde **İbn Sînâ** (ö. 428/1037)[57] felsefesini fazlaca itirazda bulunmadan işlemiş; daha sonra

---

56 **Gazzâlî:** Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî. Eş'arî kelâmcısı, Şâfiî fakîhi, mutasavvıf, filozoflara yönelttiği eleştirilerle tanınan İslâm düşünürü. Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Mustafa Çağrıcı vd, "Gazzâlî", **DİA**, XIII, 489-534.

57 **İbn Sînâ:** Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Alî b. Sînâ. İslâm meşşâî okulunun en büyük sistemci filozofu, Ortaçağ tıbbının önde gelen temsilcisi. Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, **A'lâm**, II, 241-242; Kehhâle, **Mu'cem**, II, 618-620; Ömer Mahir Alper vd., "İbn Sînâ", **DİA**, XX, 319-358.

Şerhu'l-İşârât ve't-tenbîhât adlı eserinde sık sık **İbn Sînâ**'ya itiraz ederek görüşlerini çürütmeye çalışmıştır.[58]

Biz **Râzî**'nin, *Nihâyetü'l-îcâz*'ı belâgat alanındaki ilk aşama çalışması olarak yazdığını ve daha sonra yapacağı bir çalışma ile de kendi belâgat birikimini ortaya koymayı tasarladığını düşünüyoruz. Nitekim **Nasrullah Hacımüftüoğlu**'nun tespitlerine göre, o, *Nihâyetü'l-îcâz*'ı, henüz otuz beş yaşına varmadan, yine bir ilk aşama çalışması olan *el-Mebâhisü'l-meşrıkıyye* ile aynı dönemde yazmış ve aynı vezire ithâf etmiştir.[59] İşte bu sebeple **Râzî**'nin, bu eserinde daha çok mevcut belâgat birikimini sistematik bir şekilde işlemeye önem verdiğini, kendi şahsî görüşlerine fazlaca yer vermediğini tahmin ediyoruz.

Belâgat alanında yapmayı tasarladığı o çalışma **Râzî**'nin içinde bir ukde olarak kalmış olmalıdır. Zira muhtemelen bu tasarısını gerçekleştirme ümidinin kalmadığı bir zamanda, bu alanda çok kabiliyetli gördüğü **Sekkâkî**'den böyle bir çalışma yapmasını ısrarla istemiştir. **Sekkâkî** de, dönemindeki i'tizâl ehlinin reîsi olan **Takıyyüddîn el-'Accâlî,**[60] hakkında medhiye yazacak kadar hayranı olduğu **Fahreddîn er-Râzî,**[61] **Necmüddîn es-Salâhî**[62] ve **Şerefüddîn el-Çağmînî** (ö. 618/1221?)[63] gibi "zamanının zekîlerinin ısrarlarına" dayanamayarak *Miftâhu'l-ulûm* adlı eserini kaleme almıştır.[64]

---

58 Süleyman Uludağ, **Fahrettin Râzî**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991, s. 30.

59 Hacımüftüoğlu, **a.g.e.**, s. 131-132.

60 **Takıyyüddîn el-'Accâlî:** Takıyyü'l-Eimmeti ve'd-Dîn Muhtâr b. Mahmûd el-'Accâlî el-Mu'tezilî olmalı. Vefât tarihi bilinmiyor, ancak hocası Rüknüddîn Mahmûd b. Abdillâh el-Melâmihî el-Hârizmî'nin vefât tarihi 536/1141 olduğuna göre, Sekkâkî'nin muâsırıdır. Bu zâtın kimliğiyle ilgili tartışmalar için bkz. Takıyyüddîn el-'Accâlî, **el-Kâmil fi'l-istiksâ' fîmâ beleğanâ min kelâmi'l-kudemâ'**, (nşr. Muhammed eş-Şâhid), Kahire: el-Meclisü'l-A'lâ li'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 1420/1999, (neşredenin girişi).

61 Sekkâkî'nin Fahreddîn er-Râzî için yazdığı bir medhiye için bkz. el-Yâfi'î, Ebû Muhammed Abdullâh b. Es'ad b. Ali el-Yâfi'î el-Yemenî el-Mekkî, **Mir'âtü'l-cenân ve 'ibretü'l-yakzân fî ma'rifeti mâ yu'teberu min havâdisi'z-zamân**, 1. baskı, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1997, IV, 7.

62 **Necmüddîn es-Salâhî:** Eğer el-Müeyyed b. Yûsuf b. Muhammed es-Salâhî ise, Necmeddîn-i Kübrâ (ö. 618/1221)'ya yazdığı mersiye için bkz. el-Yâfiî, **Mir'ât**, IV, 34; 642/1244 yılında verdiği bir *Miftâhu'l-'ulûm* icâzeti için bkz. Sekkâkî, **Miftâh**, Yusuf Ağa-334, vr. 1b.

63 **Şerefüddîn el-Çağmînî:** Ebû Alî Şerefüddîn Mahmûd b. Muhammed b. Ömer el-Çağmînî el-Hârizmî (ö. 618/1221?). Hayatı ve eserleri hakkında bkz. T. H., "Çagmînî", **İA**, III, 323-324; Ziriklî, **A'lâm**, VII, 181-182; Kehhâle, **Mu'cem**, III, 830; Sadettin Ökten, "Çağmînî", **DİA**, VIII, 182-183.

64 Sekkâkî, **Miftâh**, s. 39 (ولمَّا كان حالُ نوعِنا هذا ما سمعتَ، ورأيتُ أذكياءَ أهلِ زماني الفاضلين الكاملي الفضل قد طال إلحاحُهم عليّ في أنْ أُصنِّف لهم مختصرا يُحظِيهم بأوفرِ حظٍّ منه، وأنْ يكون أسلوبُه أقربَ

Râzî'nin *Miftâhu'l-ulûm*'u görüp görmediğini bilmiyoruz. Ancak **Sekkâkî**'nin, belâgat ilimlerine damgasını vurduğu bu eseriyle onun arzusunu fazlasıyla yerine getirdiği ortadadır.[65]

أسلوبٍ من فهمِ كلِّ ذكيٍّ: صَنَّفْتُ هذا.). Pek çok nüshada bu ibarenin yanındaki satır arası ve kenar notlarında, "ezkiyâ"dan murâdın yukarıda isimler olduğu belirtilmektedir. Misal olarak bkz. Çorlulu Ali Paşa-397, vr. 3b; Esad Efendi-2962, vr. 2a; Esad Efendi-3009, vr. 3a; Fatih-4677, vr. 3a; Hamidiye-1252, vr. 3a; Mehmed Ağa Camii-160, vr. 2b; Şeyhülislâm Esad Efendi Medresesi-153, vr. 3a; Yeni Cami-1054, vr. 3a.

65 Sekkâkî'nin hayatı, şahsiyeti, eserleri, Miftâhu'l-'ulûm adlı eserinin tahlili ve üzerine yapılan çalışmalar hakkında geniş bilgi için bkz. Musa Alak, **Kemalpaşazâde'nin Şerhu Tağyîri'l-Miftâh Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili**, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009, s. 5-101.